

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

ESHQOBIL SHUKUR SHE’RIYATIDA KO’HNA OBRAZLAR YANGILANISHI

Uldona Abdurahmonova Abdujapbarovna,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa fanlari doktori (PhD)*
uldonga.umidjon@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Eshqobil Shukur she‘riyatidagi quyosh, oy, yulduzlar bilan bog‘liq o‘lib tiriluvchi tabiat haqidagi tasavvur, dunyoqarashlari, astronomik bilim-tajribalari ifodalangan ko‘hna mifologik tizimga oid bilimlar, ulardan hosil bo‘lgan quyma timsollar shoirning “Aruz”, “Chanqovuz”, “Ko‘pkari”, “Sholi qo‘riqchisi”, “Chimildiq” kabi she‘rlari misolida rang-barang ma‘nolarni anglatishi tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: oy, quyosh, Go‘ro‘g‘li, obraz, poetik sintez, ruhiy holat, hayrat, sharq-islom ma‘rifati.

Xalqimizning quyosh, oy, yulduzlar bilan bog‘liq o‘lib tiriluvchi tabiat haqidagi tasavvur, dunyoqarashlari, astronomik bilim-tajribalari ifodalangan ko‘hna mifologik tizimga oid bilimlar, ulardan hosil bo‘lgan quyma timsollar Eshqobil Shukur ijodiy shaxsiyatining ham muhim asosidir. Shoir asarlarida **oy mifik obrazi** ishtirok etgan “Oybodom”, “Oybotar”, “Oyo‘choq” singari yangi so‘zlar, “karsilladi oy”, “oy pishdi”, “oyday xotirjam”, “yo‘rgakdagi oy”, “uzlatdagi oy”, “oydagi to‘fon”, “oyning beshigi” kabi yangi istioralar, “yarim oy”, “tutilgan oy”, “uch kunlik oy” singari oying turli fazalardagi tasvirlari ko‘plab uchrashi ham buni dalillaydi. Shoirning o‘zi ham suhbatlarining birida “*ikki ming yil oldin ham odamlar Oyga qarab o‘yga tolgan*”i, “*Oyda o‘z qadrdoni timsolini ko‘rgan*”ini aytarkan, “*oy nafaqat Ona Yerimizning yo‘ldoshi, u insonning ham mangu yo‘ldoshidir*”, deydi: “*Oyga qarab o‘y surib o‘tirgan odamning ko‘nglida tuyg‘ulari uyg‘onadi, u boshqacha bo‘lib qoladi, muhimi, o‘ziga yaqinlashadi. Hatto bo‘ri ham oyga qarab uvlaydi. Nega shunday? Bunda bir sir bor. Quyoshga qaraganda bunday bo‘lmaydi-ku... Qaysidir zamonlarda Oyni kimdir birinchi bo‘lib “Oymomo” deb aytgan. Ana shu odam haqiqiy shoir!. Hamma gap shunda! Qanday yaxshi obraz bu! Shu obraz sabab odamlar Oyni tirik bir timsolda ko‘radigan bo‘lganlar va asrlar mobaynida unga sirlarini aytib kelganlar*”¹.

Xuddi shunday ko‘plab she‘rlarda teran ifoda etilgan **quyosh** (“kunbulut”, “kunbotar”, “quyosh arzandasi”, “quyosh parchalari”, “uxlayotgan kun”, “za‘faron kunduz”, “quyoshga tabassum”, “quyosh kulgusi” va hkz), **osmon, falak, samo** (“osmonni tanish”, “beshik osmoni”, “osmon maktublarin mangu mavzusi”,

¹Eshqobil Shukur, Eng zavqli mashg‘ulot – qalbingni tozalash... (Nodir Jonuzoq bilan suhbat). – T.: Yoshlik jurnali, 2016-yil, 10-son

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

“rahmat yog‘murlari yog‘di falakdan”, “qo‘sh beshikka egiz qamar belangan, beshik bog‘i osmonlarga ulangan va hkz) bilan bog‘liq turkum poetik obrazlar, betakror chizgilar, ramz istiora va metaforalar mag‘zida bobomeros-momomeros astronomik bilim, qutblar, fasllar almashinuvi, vaqt ichida o‘lib qayta tiriluvchi tabiatga mos inson ko‘nglining o‘zini o‘zi yangilab borishi timsoliy ifoda etilgan. Shoir o‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodida butun bir davrni tashkil qiladigan “Go‘ro‘g‘li” dostonining mazmun-mohiyatini, “uch olam” birlashgan nuqtani uch satrda ifodalaydi:

*“Qabrda tug‘ilgan Go‘ro‘g‘li edim,
Ikki jahon aro Yo‘lo‘g‘li edim,
Zulmat yo‘rgaklagan Nuro‘g‘li edim...”².*

Bunda qabr – yer osti, ikki jahon oralig‘idagi yo‘l – yer usti, zulmat yo‘rgaklagan nur – samo quvvati ramzi bo‘lib, ko‘ngilning barcha sinovi mazkur uch olamda yuz beradi, uch olamni birbutun idrok etish usuli, an’anasi sharq-islom muhiti, xususan, bu muhit yetishtirgan turkiy xalqlar estetik potentsiali mahsuli hisoblanadi³. Eshqobil Shukurning ham ko‘plab she‘rlarida ayni shu uch olam bir butun badiiy idroklanarkan, inson obrazi uch olam miqyosiga olib chiqiladi, ko‘ngil fenomeni uch olam ilmidan bahramand maqomga ko‘tariladi:

*“Qaqragan cho‘l edim, chin daryo bo‘ldim,
Bo‘m-bo‘sh osmon edim, o‘zimga to‘ldim,
Yerga jilg‘alarni yetaklab keldim...”⁴*

“Go‘ro‘g‘li” dostoni, Sh.Turdimov ta’kidlaganidek, o‘zbek xalqining mifo-epik tarjimaiy holi, badiiy holatdagi tarixiy xotirasidir⁵. Eshqobil Shukur ham xalqni birlashtiruvchi ezgu quvvat timsoli, uch olam ichidagi alplik missiyasi – go‘ro‘g‘lilikni shoir obrazida gavdalantiradi:

*“Goho botirlarni tug‘ar qabrlar,
Goho tug‘adilar yetim qasosni.
Yer ostiga kirs**a** barcha shoirlar,
Osmondan kutinglar ulug‘ ovozn**i**.
Goho botirlarni tug‘ar qabrlar,
Marhumlar dunyosin ijodi kabi.
Yer ustiga chiqar avval shoirlar*

²Eshqobil Shukur. Ko‘z yumib ko‘rganlarim. – T.: Akademnashr, 2013. – B. 6.

³Jo‘raqulov U. Alisher Navoiy “Xamsa”sida xronotop poetikasi. Filol. fan... dokt. diss. – T., 2017.

⁴Eshqobil Shukur. Ko‘z yumib ko‘rganlarim. – T.: Akademnashr, 2013. – B. 6.

⁵Turdimov Sh. “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. – T.: Fan, 2011.

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

*Dard tutgan qabrlar faryodi kabi*⁶.

1987-yili yozilgan “Potini” she’ri sarlavhasi “Tungi gullar” (1989-yil) to‘plamida shunday izohlanadi: *“Potini qo‘yish – bolalar o‘yini. Potini qo‘yilgandan so‘ng o‘yinga qo‘shilganlarning hammasi bir so‘z ham aytmay, jim qoladilar”*⁷. “Hamal ayvoni” (2002-y.) to‘plamida esa bu izoh sal boyitaladi: *“Potini qo‘yish – bolalar o‘yini. O‘yinga qo‘shilgan bolalarning hammasi bir so‘z ham aytmay, og‘zini yumib o‘tirishlari shart. O‘yinning sharti jimlik va gunglik xuddi turg‘unlik zamonidagiday...”*⁸. Izohdagi “turg‘unlik zamonini”ni ham ijtimoiy hayot, ham ijtimoiy ong, ham ko‘ngilning turg‘unlik, afsurdahollik, taftish, bilim yig‘ish holati sifatida tushunish o‘rinliroq, nazarimizda. Ruhning zohiran harakatsiz (sust, inert, tinch, sukut), botinan harakatli (o‘zini o‘zi tergayotgan, taftish qilayotgan) holati *“bir chaqmoq yulib o‘ynar tilimning qanotini”*, *“xotiramdan o‘chirdim yuragimning otini”*⁹, *“tilimni tishlab turib chappa quydim otimni”* kabi xalq qo‘shiqlari ohangida ifodalanishi ham buni dalillaydi.

Yoki “Aruz” she’ri¹⁰da shunday murakkab ruhiy holat ham xalq aytimlari asosida nihoyatda teran ifodalanadi. She’rdagi momo obrazi – xalqimizning mifologik qarashlaridan kelib chiqilsa, “madadkor onaruh”, zamin (ona yer, momo tuproq), oy (oymomo) yoki chaqmoq (Guldur momo) timsolini ifodalaydi. Bu obrazga esa *“temir xalajidan ters o‘tgan momo”*, *“kelim-ketim dunyodan o‘ng yoki keng o‘tgan momo”* tarzida tavsif beriladi. “Temir xalaji” birikmasidagi “xalaj” so‘zining lug‘aviy ma’nosi sal chigalroq. Formal qarasa, bu so‘z “qiz” ma’nosini ifodalayapti. Lekin turkiy qabilalardan birining nomi ham “xalaj” (xalach, qalach) bo‘lgan. Bu so‘z so‘g‘d (“xalcha”) va pashtu (“xalachi”) tillarida – tog‘lik, arab, fors (“xallaj”), ozarboyjon tillarida paxta yoki jun tituvchi, xalqona etimologiyaga ko‘ra “och qol” (O‘g‘uzxonning “qoloch”, “och qol” degan hukmiga asoslanadigan dalil), major (vengr) sayyohi H.Vamberi bergan ma’lumotga ko‘ra turkiy “qilich” ma’nolarini bildiradi¹¹.

Bu she’rga Surxon momolari yig‘alayotgan bolani ovutish uchun aytadigan “qurbaqaning butiga shardozi bog‘lab beraymi?” aytimi asos bo‘lgan (“shardozi” so‘zi shevada qo‘y yoki echki yungidan tayyorlanadigan, ikkiqavatlab pishirilgan ipni

⁶Eshqobil Shukur. Yashil qushlar. – T.: Yozuvchi, 1995. – B. 69.

⁷Eshqobil Shukur. Tungi gullar. – T.: Yosh gvardiya, 1989. – B. 30.

⁸Eshqobil Shukur. Hamal ayvoni. – T.: Sharq, 2002. – B. 95.

⁹“Tungi gullar” (1989-yil) to‘plamida bu satr “O‘qi ko‘zim o‘yig‘idan yuragimning otini” tarzida chop qilinganki, nazarimizda, nashrga tayyorlash jarayonidagi bu “tahrir”ni hatto leksik nuqtayi nazardan ham tushunish qiyin (U.A.).

¹⁰Eshqobil Shukur. Tungi gullar. – T.: Yosh gvardiya, 1989. – B. 4.

¹¹Qarang: Hakimov Q., Qayumova M. Etnotoponimlarni o‘rganishda etnonimning o‘rmi haqida (xalaj etnonimi misolida), O‘zbekistongeoografiya jamiyati axboroti. 55-jild. – T., 2019. – B. 173–177.

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

bildiradi). Bu aytimning yana bir ma’nosi shuki, mifologik qarashlarga ko‘ra, qurbaqa – suv kultiga tegishli: yomg‘ir, namgarchilik, boyluk, uzoq umr timsoliga aylangan. Shu bois xalq tasavvuriga ko‘ra, qurbaqani oyog‘idan osib qo‘yib yomg‘ir chaqirish odati ham bo‘lgan. Surxondaryoning Sopollitepa yodgorligidan qurbaqa haykalchasi topilgani ham buni dalillaydi¹². Ammo bu she’rda qurbaqa – suvdan tashqari holatda tasvirlanayotgani, boz ustiga unga “ko‘r” (so‘qir) sifati qo‘llanilishi – bu holatning o‘z halovatini topolmayotgan qalb, manzilini izlayotgan yo‘l, Ilohiy bilim halqasida o‘z o‘rnini qidirayotgan ko‘ngil sifatida tushunishga undaydi. Ya’ni ko‘ngil yig‘isining boisi – o‘z botiniga yomg‘ir (halovat) so‘rash, ilikdan murod esa shaklning mazmunini topish. Bu bilimga yetishish istagining quvvati esa “suruv-suruv qayg‘ular”dan “suluv saylab” olishga, “ola tosh” (iztirob)ni yelkasiga tumor qilib taqishga ham qodir:

“Temir xalajidan

Ters o‘tgan momo,

Qurbaqaning butiga shardoz boylab ber endi,

Yig‘layapman... Yog‘li-yog‘li ilik chaqib berendi,

Kelim-ketim dunyodan

O‘ng o‘tgan momo,

Suruv-suruv qayg‘ulardan suluv saylab ber endi,

Ola toshdan qoq yelkamga tumor taqib ber endi”.

Ammo “qurbaqaning sol butiga” shardoz emas, ko‘k tomir (yurakka qon olib keluvchi vena tomiri) bog‘langan, so‘qir qurbaqa esa ko‘ngilni avval zindon (tana, nafs) bo‘ylab sudraydi, so‘ng talanishdan, talon-taroj bo‘lishdan zada bo‘lib ketgan qalbgga gulmix qoqiladi (ilohiy bilimga birlashish uchun harakat cheklanadi), qalbning daryo bo‘lib oqayotgan iligi (qalb quvvati) qoqib olinadi. Nihoyatda xalqona, ammo mag‘zi to‘q ifoda usullari bilan chizilgan qalb tasvirlarini she’r ismi (“Aruz¹³”)dan kelib chiqib, ko‘ngilning o‘z holidan o‘ziga arz qilishi, o‘z bilimi holidan taajjubga tushishi, ilohiy bilim rukniga – ustuniga suyanishdan boshqa yo‘l qolmaganini anglashi, deb tushunishimiz o‘rinlidir.

Qurdosh Qahramonov ta’kidlaganidek, “Eshqobil Shukurning xalqimiz o‘zligini namoyon qiluvchi narsa-hodisalarni poetik obraz yoki timsol darajasiga ko‘tarib, lirik “men” ruhiyati dardlari bilan bog‘lab talqin etgan “Chanqovuz”, “Ko‘pkari”, “Sholi qo‘riqchisi”, “Chimildiq” she’rlarida milliy udumlar aks etgan bo‘lsa, “Ko‘nglimni

¹²Рахманов У. Хозяйственные помещения за пределами крепости Сапаллитепа, История материальной культуры Узбекистана. Вып. 13. –Т., 1977. стр. 24.

¹³Alisher Navoiy. MAT. O‘n yettinchi tom. Mezon ul-avzon. – T.: Fan, 2000. – B. 40–41.

“IZLANISH SAMARALARI”

№9 mavzusidagi respublika an’anaviy ilmiy-nazariy anjumani

toshga yordim”, “Sochlari sumbul-sumbul”, “Shikasta-shikasta” kabi xalq og‘zaki ijodi ohanglarida bitilgan she’rlari, “Mengim momoning yo‘qlovi” marsiyasida ham shu xususiyat bo‘rtib ko‘rinadi”¹⁴.

“Ko‘pkari” she’ri¹⁵dagi xalqona ohanglar (“Hayt” – dedi, uloq ketdi¹⁶//Qosh ila qaboq ketdi//Chavandozning ko‘nglidan//Shom ila Iroq ketdi”), “Chanqovuz” she’ri¹⁷dagi “po‘lat til”, “havo so‘z” kabi poetik topildiqlar (“Qorachaqqmoq cho‘qilab bag‘rim o‘yildi mening¹⁸//Tilim tiyildi mening, so‘zim qiyildi mening//Po‘lat til topib oldim, havo so‘z topib oldim”) milliy folklor bilimi shoir ijodiy shaxsiyatining ajralmas bo‘lagi, aytish mumkinki, muhim asoslaridan biri ekanini dalillaydi.

Umuman, Eshqobil Shukur nafaqat folklor shaklini – zohirini, balki xalq ijodi mazmuni-yu qalbini – botinini ham puxta o‘zlashtirgani bu she’rlardagi sodda-tabiiy tasvirlar izchilligini va ko‘hna obrazlar yangilanishini ta’minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Navoiy. MAT. O‘n yettinchi tom. Mezon ul-avzon. – T.: Fan, 2000.
2. Eshqobil Shukur. Hamal ayvoni. – T.: Sharq, 2002.
3. Eshqobil Shukur. Ko‘z yumib ko‘rganlarim. – T.: Akademya nashr, 2013.
4. Eshqobil Shukur. Sochlari sumbul-sumbul. – T.: Adabiyot va san‘at, 1988.
5. Eshqobil Shukur. Yashil qushlar. – T.: Yozuvchi, 1995.
6. Turdimov Sh. “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. – T.: Fan, 2011.

¹⁴Eshqobil Shukur. “Qushdan ildiz oldim, qanotni guldand...”. (Qurdosh Qahramonov bilan suhbat) //O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati, 2014. 16-son.

¹⁵Eshqobil Shukur. Hamal ayvoni. – T.: Sharq, 2002. – B. 21–22.

¹⁶Bu satr “Sochlari sumbul-sumbul” to‘plamida “Voh”, dedi” shaklida kelgan (U.A).

¹⁷Eshqobil Shukur. Sochlari sumbul-sumbul. – T.: Adabiyot va san‘at, 1988. – B. 53.

¹⁸Bu satr “Sochlari sumbul-sumbul” to‘plamida “Paranjining ichida bag‘rim o‘yildi mening” shaklida kelgan (U.A).